

BOGUSŁAW DUNAJ

KSZTAŁTOWANIE SIĘ POLSKIEGO JĘZYKA LITERACKIEGO

Rozumiem temu iedna! / ze cie co ruszyło /
Bo co zeszło na statku śmiechem się załryło.
Odpusć bracie swoiać rzecz / cochy się nie zdało /
Gdyż się y to y owo / spolu pomieściło.
Widziś tatcie rozumy co tak świat zbiegały /
Ze niewiem czego by już / wśedy niezmacały.
Wier też ci nieutowie / co piśmą nie maia /
Gdy nie mogą medrować / niechay ze wzdy baia.
Bo komu inochody nie sstaia / wiec greda /
A bary gdy Enu niemaś / niech Konopie przeda.
A niechay narodowie wzdy postronni znaia /
Iż POLACY nie Gesi / iż swoy iżyt maia.
Wszak wiadamy v sławnych / chociaż nie Polacy /
Piśali też leda co chudzi nieboracy.
A o Polakoch sobie ledwie tam białali /
Iż też są iato ludzie / ktorzy ie wiadali.
I Jeslibys też z niełasti / na lewo śaćorwał /
Maś papir napiślepier / iā bede dziełował.

KSZTAŁTOWANIE SIĘ
POLSKIEGO JĘZYKA
LITERACKIEGO

BOGUSŁAW DUNAJ

KSZTAŁTOWANIE SIĘ
POLSKIEGO JĘZYKA
LITERACKIEGO

KRAKÓW 2021

Bogusław Dunaj
Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa, Tarnów
📧 <https://orcid.org/0000-0001-7496-4396>
✉ boguslaw.dunaj@uj.edu.pl

© Copyright by Bogusław Dunaj, 2021

Recenzent: prof. dr hab. Janina Labocha

Opracowanie redakcyjne: Justyna Wójcik

Projekt okładki: Lesław Sławiński

ISBN 978-83-8138-600-5 (druk)
ISBN 978-83-8138-209-0 (online, pdf)
<https://doi.org/10.12797/9788381382090>

Na okładce wykorzystano kartę ze *Zwierzynca* M. Reja, 1574 r., źródło: Polona

Publikacja dofinansowana przez Państwową Wyższą Szkołę
Zawodową w Tarnowie

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel.: 12 421-13-87; 12 431-27-43
e-mail: publishing@akademicka.pl

Księgarnia internetowa: <https://akademicka.com.pl>

Spis treści

I. Historia badań	9
II. Problemy teoretyczne	21
III. Analiza materiału	25
A. Procesy fonetyczno-fonologiczne	27
1. Wokalizacja <i>ɫ</i> w <i>oɫ</i>	27
2. Przejście <i>a</i> > <i>e</i> po <i>j</i> i innych spółgłoskach palatalnych oraz w sąsiedztwie <i>r</i>	28
a) Przejście <i>ja-</i> > <i>je-</i> i <i>-ja</i> > <i>-je</i>	28
b) Przejście <i>ra-</i> > <i>re-</i>	30
c) Przejście <i>tart</i> > <i>tert</i>	32
3. Zjawisko kontrakcji w formach czasownikowych	33
a) Ściągnięte i nieściągnięte formy czasowników <i>stać, bać się</i>	33
b) Oboczność form typu <i>znaje, graje</i> // <i>zna, gra</i>	34
4. Mazurzenie	35
5. Defonologizacja fonemów wargowych palatalnych <i>/p', b', f', v', m'/</i>	42
6. Przejście wygłosowego <i>-x</i> w <i>-k</i>	43
7. Rozwój samogłosek nosowych	45
8. Rozwój grup spółgłoskowych	47
a) Dysymilacja w grupach <i>śrz, żrz</i>	47
b) Rozwój grup <i>ćc, śc</i> (<i>oćca</i> // <i>ojca, mieście</i> // <i>miejsce</i>)	48
c) Rozwój grupy <i>ćc</i> w liczebnikach	49
d) Oboczność <i>Wojciech</i> // <i>Wociech</i>	50
e) Oboczność <i>rozgniewać</i> // <i>rozniewać</i>	51
f) Rozwój grupy <i>pć-</i> w <i>pšč-</i>	51
g) Rozwój grupy <i>xv</i> w <i>f</i>	52
h) Oboczność <i>ćwi(e)rdzić</i> // <i>twi(e)rdzić</i>	54

B. Zróżnicowania dialektalne w zakresie fleksji	56
1. Oboczność <i>-ew-</i> // <i>-ow-</i>	56
2. Oboczność <i>-em-</i> // <i>-om-</i>	60
3. Rywalizacja końcówki męskiej i nijakiej <i>-om</i> i żeńskiej <i>-am</i>	61
4. Ekspansja końcówki <i>-ami</i> w narzędniku liczby mnogiej rzeczowników męskich i nijakich	62
5. Końcówka miejscownika liczby mnogiej <i>-och</i> rzeczowników męskich i nijakich; ekspansja końcówki żeńskiej <i>-ach</i>	64
6. Wypieranie końcówki <i>-im</i> przez <i>-em</i> w narzędniku liczby pojedynczej rzeczowników nijakich	65
7. Odmiana przymiotnikowa rzeczowników typu <i>sędzia, rękojmia</i>	67
8. Wypieranie końcówki <i>-y</i> w mianowniku – bierniku liczby mnogiej zaimków przez przymiotnikową końcówkę <i>-e</i>	68
9. Końcówka <i>-ech</i> w dopełniaczu – miejscowniku liczby mnogiej zaimków i przymiotników	69
10. Oboczność <i>mię, cię, się</i> // <i>mie, cie, sie</i>	70
11. Wypieranie biernika liczby pojedynczej rodzaju męskiego <i>ji</i> przez formy dopełniacza <i>jego, go</i>	71
12. Oboczność końcówek 1. osoby liczby mnogiej czasu teraźniejszego <i>-m</i> // <i>-my</i>	72
13. Oboczność form czasu przeszłego <i>byłem,</i> <i>byliśmy</i> // <i>bytech, bylichmy</i> i trybu przypuszczającego <i>byłbym, bylibyśmy</i> // <i>byłbych, bylibychmy</i>	73
14. Wyrównania w obrębie tematów	74
a) Usuwanie <i>e</i> ruchomego (oboczność przyrostków <i>-ek, -ec</i> // <i>-k, -c</i>)	75
b) Formy typu <i>bierzę</i> ‘biorę’, <i>pierzę</i> ‘piorę’	76
C. Warianty regionalne w słowotwórstwie	78
1. Przyrostek <i>-yszek</i> // <i>-yszo</i> // <i>-yszka</i>	78
2. Rzeczowniki typu <i>cielak, kurczak</i>	79
3. Oboczne sufiksy przymiotnikowe <i>-ity</i> // <i>-isty,</i> <i>-aty</i> // <i>-asty</i>	80
4. Przedrostki stopnia najwyższego <i>na-</i> // <i>naj-</i>	81
5. Ekspansja przyrostka czasownikowego <i>-ywa-</i> (<i>-iwa-</i>)	82
6. Oboczność nazw z sufiksem <i>-sk</i> // <i>-sko</i>	83
7. Oboczność nazw z sufiksem <i>-in</i> // <i>-ino</i> // <i>-ina</i>	84

8. Oboczność nazw z sufiksem -ów // -owo // -owa (-ew // -ewo // -ewa).....	85
D. Zróżnicowania dialektalne w zakresie leksyki	87
1. Oboczność <i>piętro</i> // <i>przętr</i>	88
2. Oboczność <i>sied(e)m</i> // <i>siet(e)m</i>	89
3. Oboczność <i>grusza</i> // <i>krusza</i>	89
4. Oboczność <i>wielki</i> // <i>wielgi</i>	90
5. Oboczność <i>iż(e)</i> // <i>eż(e)</i>	91
6. Czasowniki <i>trzymać</i> i <i>dzierżyć</i>	92
7. Oboczność <i>ot</i> // <i>od</i>	92
8. Zastępowanie przyimka i przedrostka <i>s(-)</i> przez <i>z(-)</i>	94
9. Oboczność <i>żołądek</i> // <i>żółądek</i>	95
10. Oboczność <i>droga</i> // <i>dróga</i>	96
11. Oboczność <i>łyżka</i> // <i>leżka</i>	97
12. Oboczne formy <i>macocha</i> // <i>macecha</i>	98
13. Oboczne formy <i>barzo</i> // <i>bardzo</i>	98
14. Oboczne formy <i>południe</i> // <i>poednie</i>	99
15. Oboczne formy <i>więcszy</i> // <i>więtszy</i> // <i>większy</i>	100
16. Wyrazy <i>wszystek</i> // <i>wszytek</i> // <i>wszyciek</i>	100
17. Wyrazy <i>pasterz</i> // <i>pasturz</i> // <i>pastuch(a)</i>	102
18. Wyrazy <i>gąsienica</i> // <i>wąsienica</i> // <i>wąsionka</i>	103
19. Partykuły <i>-kolwiek</i> // <i>-kolwie</i> // <i>-koli</i> // <i>-kole</i>	104
20. Wyrazy <i>iny</i> // <i>inszy</i> // <i>inny</i>	104
21. Wyrazy <i>wrona</i> // <i>g(l)apa</i>	106
22. Wyrazy <i>szpak</i> i <i>skorzec</i>	106
23. Wyrazy <i>wilga</i> , <i>wywielga</i> , <i>wywiołga</i> , <i>zofija</i> , <i>boguwoła</i>	107
24. Wyrazy <i>pluskwa</i> , <i>płoszczyca</i> , <i>ściągwą</i> , <i>wancka</i>	108
25. Wyrazy <i>tydka</i> , <i>tyst(a)</i> , <i>ikra</i> , <i>brzuszek</i> i podobne.....	109
26. Wyrazy <i>ścieżka</i> , <i>stdza</i> , <i>śdza</i> , <i>steczka</i> , <i>stegna</i> , <i>chodnik</i> i inne.....	111
27. Wyrazy <i>niecka</i> , <i>kopanka</i> i inne.....	114
28. Wyrazy <i>dziadek</i> , <i>starek</i> i podobne.....	115
29. Wyrazy <i>babka</i> , <i>starka</i> i inne.....	116
30. Wyrazy <i>stryj</i> , <i>stryk</i> , <i>stryc</i> i podobne.....	117
31. Wyrazy <i>wuj</i> , <i>uj(ek)</i> i podobne.....	118
32. Wyrazy <i>wnuk</i> i <i>wnęk</i>	120
33. Wyrazy <i>gryka</i> , <i>tatarka</i> , <i>taterka</i> i inne.....	121
34. Wyrazy <i>szczuka</i> , <i>szczupak</i> , <i>szczypak</i> i inne.....	122

35. Wyrazy <i>chaber</i> , <i>blawatek</i> , <i>modrak</i> i inne	122
36. Dialektyzmy leksykalne niejednoznaczne	123
a) Warianty <i>zawždy</i> // <i>zawsze</i>	124
b) Warianty <i>albo</i> // <i>abo</i>	124
c) Oboczność <i>powiedać</i> // <i>powiadać</i>	126
37. Inne dialektyzmy leksykalne	127
IV. Wnioski końcowe	135
Rozwiązanie skrótów	143
Bibliografia	145
Streszczenie	157
Summary	159

I. Historia badań

W dziejach badań historycznojęzykowych problemem, który wywołał największą i najdłuższą dyskusję, było pochodzenie polskiego języka literackiego (ogólnego). Od pierwszej wypowiedzi na ten temat upłynęło już ponad 150 lat. W tym długim odcinku czasowym można wyróżnić kilka okresów badań: a) prehistoria badań (1864-1910), b) propozycja naukowego uzasadnienia hipotezy wielkopolskiej i pierwsze zastrzeżenia sformułowane pod jej adresem (1910-1941), c) okres najintensywniejszych dyskusji i sporów na ten temat (1947-1961), d) wygaśnięcie dyskusji, sporadyczne wypowiedzi dotyczące pochodzenia polszczyzny literackiej (po 1961 r.); zob. podobnie Mycawka (2012, s. 34-37).

Przejdźmy do szczegółów. Najwcześniejszą wypowiedź dotyczącą pochodzenia języka literackiego znajdujemy w książce F. S. Dmochowskiego (1864, s. 34), który stwierdził:

Aż do wstąpienia na tron Zygmunta Augusta były różnice w języku piśmiennym, jak się tego domniemywają, między autorami pochodzącymi z Wielkopolski, Małopolski i Mazowsza, tak jak są one jeszcze i dzisiaj w mowie prostego ludu, lecz różnice te nie były tak wielkie, żeby jedni drugich nie rozumieli. Los zrządził, że pisarze najznakomitsi w epoce Zygmunta Augusta, jako to: Kochanowski, Orzechowski, Górnicki, którzy na ustalenie piśmiennego języka najwięcej wpłynęli, byli z Małopolski; język zatem Małopolanów stał się naukowym językiem całego plemienia polskiego.

W stwierdzeniu tym brak było argumentacji językowej, co nie dziwi, zważywszy na fakt, że w owym czasie badania historyczno-

-językowe były w powiśnikach. Autor odwołał się do historii literatury.

Hipotezę na temat wielkopolskich początków języka literackiego pierwszy wysunął A. Kalina, autor *Historii języka polskiego* (1883, s. 21), pisząc: „Tak więc stało się, że język piśmienny polski przywdziawszy na gruncie wielkopolskim szatę urzędową pozo- stał w niej jako własność narodu przez cały ciąg swojej egzystencji, ciągnąc soki z całego obszaru narodowego życia”.

Podobny pogląd znajdujemy w *Gramatyce języka polskiego* A. A. Kryńskiego (1897, s. 63):

Z tych wszystkich narzeczy języka polskiego jedno, mianowicie wielko-, czyli zachodniopolskie, wzniosło się naprzód na stanowisko języka ogólnego. Było to naturalnym następstwem przyczyn geograficznych i historycznych. Gdy bowiem na zachodzie po obu stronach Warty, między Odrą i Wisłą, wytworzyła się najdawniejsza organizacja państwa polskiego, nieodłącznie jego wystąpieniu na widowni dziejowej towarzyszył język tamtejszej ludności, narzecz miejscowe, które z wolna mogłoby również zdobyć sobie znaczenie języka literackiego, gdyby warunki historyczne pozo- stały nadal niezmienionymi.

Przeniesienie centrum życia politycznego do Krakowa spowodowało, że tam skoncentrowało się życie umysłowe. Wskutek tego: „Odtąd też narzecz małopolskie bierze w tym rozwoju stały udział i wyrabia sobie znaczenie języka ogólnopolskiego zarówno w urzędzie, szkole i kościele, a przewaga jego utrwała się ostatecznie i w piśmiennictwie” (tamże, s. 69).

Warto zauważyć, że w cytowanych pracach wykorzystywano przede wszystkim argumentację historycznokulturową i historycznoliteracką, natomiast brak w nich było odniesień do konkretnych zjawisk językowych. Po raz pierwszy argument językowy przemawiający za hipotezą wielkopolską, mianowicie mazurzenie, wysunął S. Dobrzycki (1900).

Z kolei A. Brückner opowiedział się zdecydowanie za pochodzeniem języka literackiego z Małopolski. Na ten temat wypo-

wiadał się wielokrotnie, najwcześniej w *Dziejach języka polskiego* (1906/1960, s. 99-100), por.:

Gdzie szukać początków tego języka, w jakiej dzielnicy? Wskazywano Wielkopolskę; jak od Poznania i Gniezna państwo piastowskie stworzono, podobnie, twierdzono, że i język piśmienny tu się wyłęgł, przy czym zmieszano początek państwa (w. IX i X) z początkiem języka piśmiennego (w. XIII). Ten przypada na Kraków i dzielnicę małopolską, wystawioną najbliżej i najsilniej na wpływy czeskie, co nad tym początkiem piśmiennictwa bardzo zaważyły. Ubrdano sobie zaś Wielkopolskę jako kolebkę piśmiennictwa, nie mogąc ani jednego faktu przytoczyć, tylko z tej przyczyny, że język piśmienny nie mazurzy. Zapomniano, że w Krakowie spotykali się ludzie zewsząd, że krzyżowały się ciągle narzecza i żadne cech swych wyłącznych innym narzucić nie zdołało, najmniej zaś owego szeplenienia, co krakowianom samym już w połowie XVI w. błędem organicznym albo wydziwianiem trąciło. Na dworze książęcym, u duchowieństwa, pozbywano się też szeplenienia, zostawiając je niewiastom w domu i kmieciom na polu, a wpływ wielkopolski u mówiących (piszących po polsku jeszcze nie było wcale) wzmacniał się czeskim językiem chrześcijaństwa. Powstał więc nasz język piśmienny w w. XIII w Małej Polsce (...).

Pozwoliłem sobie przytoczyć tu przydługi cytat z dzieła Brücknera, gdyż pokazuje on doskonale tok myślenia tego uczonego. Godne odnotowania jest stwierdzenie o roli czeszczyzny w kształtowaniu się polskiego języka literackiego, do czego po latach nawiązał Z. Stieber.

Umowny drugi okres badań nad pochodzeniem polskiego języka literackiego otwierają publikacje K. Nitscha (1910, s. 358, zwłaszcza 1913/1954). Ten znakomity uczony opracował pierwszą syntezę i opis polskich dialektów. Porównując niektóre właściwości polszczyzny literackiej ze stanem we współczesnych dialektach, Nitsch doszedł do wniosku, że wykazuje ona zgodność z dialektami wielkopolskimi. W swoich rozważaniach uwzględnił on następujące cechy: a) brak mazurzenia, b) brak małopolskiego przejścia *-x* w *-k*, c) zwężoną wymowę samogłosek nosowych,

d) końcówkę 1. osoby liczby mnogiej *-my* w opozycji do *-wa* (*robimy* // *robiwa*), e) zachowanie oboczności *-év-* // *-ov-* w Wielkopolsce. Zdaniem Nitscha tylko ta ostatnia cecha, tzn. brak tej oboczności w polszczyźnie literackiej, dowodzi wpływu Małopolski na język literacki. Najważniejszym argumentem za hipotezą wielkopolską było mazurzenie. Nic więc dziwnego, że z czasem rozgorzała gwałtowna dyskusja na temat chronologii tej innowacji językowej. Początkowo nie zwrócono uwagi na pewną słabość koncepcji Nitscha. Mianowicie zakładała ona milcząco, jakoby stan we współczesnych dialektach odpowiadał właściwościom dialektalnym w odległej przeszłości, a przecież badaczom języka doskonale jest znane zjawisko zmian językowych dokonujących się w czasie i przestrzeni.

Wydawało się, że wystąpienie Nitscha jednoznacznie rozstrzyga zagadnienie pochodzenia polszczyzny literackiej na korzyść hipotezy wielkopolskiej. Stanowisko Nitscha poparł T. Lehr-Spławiński (1926/1956), który rozsuniętą wymowę samogłosek nosowych w pozycji przed spółgłoskami zwarto-wybuchowymi i zwarto-szczelinowymi (*demby*, *grajonc*) w polszczyźnie literackiej wiązał z dialektem wielkopolskim.

Z czasem pojawiły się głosy wyrażające pewne wątpliwości. Pierwszy sformułował je W. Taszycki (1930). Następnie za małopolskim pochodzeniem języka literackiego opowiedzieli się S. Szober (1931) i N. van Wijk (1937), a także w niewielkim artykule S. Bersztejn (1941).

Dla dalszej dyskusji o pochodzeniu języka literackiego bardzo ważna okazała się publikacja prac, które wykorzystując materiał filologiczny, wydobywały innowacje językowe prowadzące do zróżnicowań dialektalnych. Zainicjowały one nurt badań historycznojęzykowych nazwanych później dialektologią historyczną. Na szczególną uwagę zasługuje tu seria artykułów E. Nieminena (1928a, 1928b, 1930, 1931, 1932) oraz monografie W. Taszyckiego (1934a/1961, 1934b/1961). Intensyfikacja badań nad dialektologią historyczną nastąpiła po drugiej wojnie światowej.

Niniejsza książka jest poświęcona jednemu z najważniejszych i najbardziej dyskutowanych problemów historycznojęzykowych, mianowicie pochodzeniu polskiego języka literackiego. Wokół tego zagadnienia toczyła się ożywiona, a nawet gwałtowna dyskusja, szczególnie w latach 1947–1961. W ciągu sześćdziesięciu lat, które upłynęły od momentu wygaśnięcia tych sporów, ukazało się na ten temat wiele nowych prac (monografii, rozpraw, artykułów), które znacznie pogłębiły naszą wiedzę dotyczącą ewolucji polszczyzny (jej dyferencjacji, a także procesów integracji językowej). Przedłożona do rąk czytelników książka jest najaktualniejszą pozycją analizującą skomplikowany proces kształtowania się języka literackiego. Zawiera ona nowe spojrzenie na tę kwestię i przynosi najobszerniejszy zbiór faktów językowych dotyczących kształtowania się polszczyzny literackiej.

Prof. dr hab. Bogusław Dunaj

był przez kilkadziesiąt lat wykładowcą na Uniwersytecie Jagiellońskim. W latach 1978–2010 kierował Katedrą Historii Języka i Dialektologii. Od 1998 roku wykłada także w Państwowej Wyższej Szkole Zawodowej w Tarnowie. W swoich badaniach zajmuje się gramatyką historyczną i historią języka polskiego, miejską polszczyzną mówioną, współczesną polszczyzną, kulturą języka i leksykografią. Dotychczas opublikował ponad 240 prac, m.in. książkę *Język polski najstarszej doby piśmiennej (XII–XIII w.)* (1975) i – jako redaktor i współautor – *Słownik współczesnego języka polskiego* (1996). Wykształcił wiele pokoleń polonistów. Pod jego kierunkiem napisano i obroniono ponad 600 prac dyplomowych, w tym 24 rozprawy doktorskie, 410 prac magisterskich oraz 168 licencjackich.

ISBN 978-83-8138-600-5

<https://akademicka.pl/>